

И.ЮСУПОВТЫҢ ПОЭМАЛАРЫНДА ТЕҢЕҮЛЕР

Д.К.Ержанова - докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: қорақалпоқ тили, поэма, И.Юсупов, ұхшатиш, ифодалий воситалар, тасвир.

Ключевые слова: каракалпакский язык, поэмы, И.Юсупов, сравнение, выразительные средства, образ.

Key words: Karakalpak language, poem, I.Yusupov, simile, expressive means, image.

Ибрайым Юсуповтың исми көпшиликке кеңнен мәлим. Ол хәзирги қарақалпақ поэзиясының раўажлануына хәм оның жаңа шыңларға көтерилиўине үлкен үлес косты. Әсиресе, оның қарақалпақ поэзиясында поэма жанрын раўажландырыўдағы хызмети айрықша. Шайырдың «Жолдас муғаллим», «Актрисаның ығбалы», «Акация гүллеген жерде», «Дала әрманлары», «Тумарис» хәм т.б. әжайып поэмалары китап оқыўшыларына кеңнен таныс. И.Юсуповтың бул шығармаларын оқып қарағанымызда өткир образлы, терең идеялы екенин көремиз. Ол хәр бир шығармасында сүүретленген ўақыяны, кубылысты оқыўшының ядында қалдыруў ушын образлы қатарлар менен шебер сүүретлеген.

Теңеўлер көркемлеў қуралларының бири сыпатында сөйлеўди, әсиресе, көркем әдебият тилин безеўде, сүүретлеўдиң анықлығын хәм образлылығын тәмийинлеўде пайдаланылады, олар арқалы предмет ямаса кубылыс өз ара салыстырылып, олардың биреўин екиншисине теңеў арқалы анықланады, түсиндириледі.

И.Юсуповтың поэмаларында теңеўлер бир қанша көп қолланылған. Мәселен, тилимиздеги *шынжырдай тутасқан, теңиздей көк, аспандай мөлдір, муздай деми, суўдай ағыў, шайдай айқасыў, қумырысқадай өриў, от тийгендей, шыбын шаққандай* теңеўлери шайырдың поэмаларында төмендегише қолланылған:

Шынжырдай тутасқан булардың жаны,

Көзи теңиздей көк, аспандай мөлдір,

Муздай деми менен моторды үрлеп

(«Дала әрманлары»).

Суўдай ақты әрмени шарап,

Еки дүнья *шайдай* айқасты,

Көк теңизде соғысқандай сен

(«Қарақалпақ хакқында сөз»).

Өрип *қумырсқадай* соқпақ, гүзарда

(«Актрисаның ығбалы»).

От тийгендей өршеленер,

Қардай жаўған сур жебелер,

Шыбын шаққандай оларға

(«Тумарис»).

Тилдеги хәр қандай сөз яки түсиникти тәсиршен, образлылық максетинде пайдалануў жазыўшының шеберлигине байланыслы болып келеди. Бул пикирдиң анық көриниси сыпатында шайырдың «Дала әрманлары» поэмасында толық көриўимиз мүмкин.

Күн мисли тандырға түскен бир қораз,

Лаўлап жанып барар қуўрақ *шақадай*,

Кирзовой етиклер *қуйған шойындай*,

Жүрис-жүрис емес, *мысал ойындай*.

Бул қатарларда шайыр теңеўлердиң мазмунын өткирлестиріп беріў ушын, оған қарама-қарсы пикирлерди беріў арқалы ўақыя я кубылысты сызылған сүүреттей етип көз алдымызға келтирип берген. Бунда күнниң қатты ыссылығын тандырда қораздың шақадай жаныўына хәм етиклердиң де ыссы болғанлығынан оны кийген адамның келбети ойынға түскен формада екенлигин көрсетип берілген.

Шайырдың поэмаларында теңеўдиң формалық көрсеткіши сыпатында әдеттеги *-дай/-дей, -тай/-тей* аффикси, *киби, сыяқлы, яңлы, мисли* сөзлери менен бир қатарда *нағыз, қудды* сөзлерин қоллануў арқалы жекке авторлық теңеўлерди пайда еткен [1:78]. Мәселен,

Гә шайырдай диген бәйит гәўхарын,

Гә ашықтай мисли сағынған ярын

(«Ески фонтан ертеги»).

Тәғдир қаст еткендей *кирттай* қусына,

Қус байғустың *жарылғандай жүрегі*

(«Бүлбил уясы»).

Жылан баслы желмаялар,

Адам киби асылысты.

Ийип кетти *мисли булақ*

(«Тумарис»).

Мисли дигирманнан тири түскендей

(«Актрисаның ығбалы»).

Сөйлер Әбдираман *дәрьядай тасып*,

Аўзынан сөз емес, *мисли дүр* шашып

(«Актрисаның ығбалы»).

Орға түскен *аш бөри* яңлы,

Болыс, бийлер басы салбырап

(«Қарақалпақ хакқында сөз»).

Толқын қашар сулыў *әрманлар* яңлы

(«Дала әрманлары»).

Бул өтиригидің *қудды ертектегидей*,

Айтып турғанлары *қудды ертекттей*

(«Мәңги булақ»).

Нағыз-нағыз дала поэзиясы! («Дала әрманлары»).

Нағыз ешкилер ғой қарасаң аңлап («Актрисаның ығбалы»).

Жаўдан қайтпайтуғын *нағыз нар* екен? («Жолдас муғаллим»).

Шайыр өз поэмаларында *мисли, мысал, мезгер, шелли, түүе* сөзлериниң жәрдеминде жасалған теңеўлерди орынлы қолланған. Мәселен,

Әмиў бойы егис жериң,

Жаўмағанда маңлай териң,

Мисли қашып қалған шерим,

Қуўраған қуў далаң еди.

Сен қосық жазасаң, сөзиң *мисли пал* («Актрисаның ығбалы»).

Мисли, мысалы сөзлери хәзирги қарақалпақ тилинде теңеўлерди жасаўда кең қолланылады. Бул сөз көбинесе, жазба әдебий тилде ушырасады.

Мысалы сөзи қайсы поэзиялық шығармада келсе де, оның тийкары хызметі теңеўлерди жасаў болып табылады.

Жаңа аўыл болса *мысал қаладай*,

Мен хәзир бир адасқан *ийт мысалы*

(«Жолдас муғаллим»).

Бул үш күн *мысалы* үш азаплы *жыл*,

Аўыр артиллерия *тобындай* *мысал*

(«Дала әрманлары»).

Адам қолы *гүл* ғой *мысал*,

Болдық *мысал* келген *ауып*

(«Акация гүллеген жерде»).

Болмағандай *хеш нәрсе* *мысал*,

Уйып қалған *булттай* *мысалы*,

Өмир деген *мысалы* бир түс

(«Қарақалпақ хакқында сөз»).

Көзди қамастырар *мысал* жазғы күн,

Өзи *мысал* қуйын, анасы – боран

(«Актрисаның ығбалы»).

Қоздай *мысал* ошақтағы («Мәмелек ой»).

-дай/-дей, -тай/-тей аффикси арқалы хәм *мисли, мысал, яңлы, киби* хәм т.б. көмекши сөзлер арқалы жасалған теңеўлер И.Юсуповтың «Дала әрманлары» поэмасында образлылық ушын көп қолланылған. Шайыр Үстирт кәнин ашыўға умтылған Мария атлы қызды былайынша тәриплеген:

Көзи *теңиздей* көк, *аспандай* мөлдір,

Кеўли дәрья десең, минәсип еди,

Кәсибин жандай сүйген қыз еди бул бир,
Шексиз далаларға шын ашық еди.
Бул поэмада шайыр улыўма халықлық тилде қолла-
нылып жүрген теңеўлерди де орынлы пайдаланған:
Әйемги ертектей тек түсте қалып,
Аяўлы әрмандай жоғалар ўақытта,
Қолы жеткен асқар таўдай бахытқа.
Несин сүйер бул сырдаңдай даланың,
Деп мениң ышқымды қылма кустаны.
Жайындай туўылған асаў толқынлар.
Соның менен бирге, И.Юсупов өзінше баска да
жүдә образлы теңеўлерди таўып образлы қолланған.
Мәселен, суў излеп жүрген қыздың туфлилері ҳаққын-
да:

Туфлилер де жетим егиздей.

Поэмада яңлы, мысал, мисли, мегзер хэм т.б. сөзлер-
дин жәрдемінде жасалған теңеўлер де орынлы қолла-
нылған. Мәселен,

Жүрис жүрис емес, мысал отындай,
Арқаңда ес-түссиз жас геўде жатыр.
Бул күн мысалы ўш азаплы жол,
Қызған таба яңлы хәйирли дала.
Елпилдеп қуўарып аппақ маялыш,
Хәмде қыз өңинен түс яңлы.
Соңғы ўш күн өмир, өлим гүреси,
Толқын кашар сулыў әрманлар яңлы
(«Дала әрманлары»).

Қурық басқан бүлбилдин уясы яңлы
(«Бүлбил уясы»).

Бундай теңеўлер поэтикалық шығармаларда ай-
рықша күшке, образлылыққа ийе болады. Сонлықтан,
шайыр тәрәпинен қолланылған бул теңеўлер жүдә об-
разлы хәм тәсірли болып, олар шығармаларды оқыған
оқыўшыларға терең ой салады.

Шайыр қарақалпақ тилиндегі рәўиш жасаўшы –
ша/-ше қосымтасынан теңеўлерди жасаўда шеберлик
пенен пайдаланған.

Кийик минез үркеклигин,
Кийикше тик аяқларын

(«Тумарис»).

Хәзирги қарақалпақ тилинде *усап*, *қусап* феиллери
арқалы теңеўлик мәни аңлатылады. Бундай жағдайда
бир предмет ямаса қубылыс басқасына анық бир белги-
ге көре емес, ал пүтинлиги, толығы менен уксатыл-
мақшы болады. Мәселен,

Қамшысын умытқан қонаққа усап
(«Мәңги булақ»).

О сен, шын мухаббет-жүрек хәмири,
Дарья қусап, тассан күшиңе кирип
(«Актрисаның ығбалы»).

Шежиреши қусап гә ийип басын
(«Ески фонтан ертеги»).

Жалғыз жанған шамға қусап
(«Акация гүллеген жерде»).

Бул хәдийселер уғрас келмес ақылға,
Усап кетер бәлким ерте-нақылға
(«Бүлбил уясы»).

Қоян қусап көйленкеден үркпеңлер
(«Гилемши хаял хәққында хәқыйқатлық»).

Хәзирги қарақалпақ тилинде айырым ўақытларда
барабар сөзиниң жәрдемінде теңеўлер жасалады. Бул
сөздин гәптеги хызметі салыстырылып отырған пред-
метлерди, ис-хәрекетлерди, қубылысларды бирин
екиншисине жақынластырыў арқалы олардың уксас-
лықларын көрсетиўден ибарат [2:41].

Бәрин туттық, төрт баспашы жарадар,
Бизин менен келе алмады *барабар*
(«Жолдас муғаллим»).

Хәзирги қарақалпақ тилинде теңеўлер көпшилик
жағдайда *дәл өзи* сөз дизбегиниң жәрдемінде де жаса-
лады. Бундай теңеўлер жазба стильге қарағанда, аўызе-
ки сөйлеў стилинде көбирек ушырасады [3:216]. Мәсе-
лен,

Ал, жазда қуслардың шок сайраўында,
Оны еситпедим. Қайда жоғалған?
Бирақ бир муғаллим болды аўылда,
Бүлбилдин дәл өзи болып сайраған
(«Бүлбил уясы»).

Хәзирги қарақалпақ тилинде *айнымаған* сөзи де
теңеў қурылмаларын дүзиўде қатнасады. Бул сөз жеке
турып та, *өзи* сөзи менен дизбеклесип келип те теңеў
жасай алады. Бундай уксатыўлар көркем шығармаға
көркем образлылық береді, яғный затлардың бир-
бирине дәл уксаслығын билдиреди.

Айнымаған өзи, ўай, ғарры шайтан
(«Актрисаның ығбалы»).

Журтты дуў күлдирип ысқырып сонда,
Айнымаған бүлбил болар еди ол
(«Бүлбил уясы»).

Хәзирги қарақалпақ тилинде гейде *еслетиў*, *еслеў*
фейиллери арқалы да теңеўлер жасалады. Бундай
жағдайда теңеўлердегі предмет, қубылыс, ис-
хәрекетлерди бир-бирине жақынластырады, уксатады.

Еслеймен анамның қайғы-намасын,
Жоқлап урысқа кеткен үлкен баласын,
Еслеймен сол өмирзая жулдыздай,
Қанша айнардың сөнген шырасын.
Хәм еслеймен тыңлап оның намасын,
Бузылған уясын, ессиз анасын
(«Бүлбил уясы»).

Хәзирги қарақалпақ тилинде теңеўлик мәни *бол*
фейили арқалы да жасалады. Бундай жағдайда атаў
сеплигиндегі сөзлер менен дизбеклесип келеді.

Буўдай теңизи болып ырғалар олар,
Алтай, Қазақстан далаларында,
Мунай – булақ болып бурқырар олар,
Түркмен шөли, Каспий жағаларында
(«Дала әрманлары»).

Бүлбил болып сайрап келтирип бабын.
Хәтте, бүлбил болып сайрап жиберди,
Бирақ жансыз жатыр көрсек аздаңда...
Ышқында бүлбил болып,
Сайрайын, ярым мениң
(«Бүлбил уясы»).

Айырым жағдайда теңеўлик көрсеткишлер қабатла-
сып қолланылған жағдайлар да ушырасады.

Қурбан жыртқыш андай түскен қамаққа,
Толқыр ойы усап мисли сынапқа
(«Жолдас муғаллим»).

Қараң, әне жазғы кештиң,
Айнымаған сүўретине!
Қоздай мысал ошақтағы
(«Мәмелек ой»).

Бул келтирилген мысаллардағы теңеўлердин
қабатласып келиўи арқалы шығармадағы сүўретленип
атырған ўақыя еле де анық баян етиледі.

Улыўма алғанда, И.Юсупов өз поэмаларында
теңеўлердин барлық лексикалық-көркемлик имканият-
ларын толық ашып бере алған, сондай-ақ үлкен сөз ше-
бери сыпатында дәреткен теңеўлері өзиниң тәкирар-
ланбас хәм күшли образлылығы менен айрықша ажы-
ралып турады.

Әдебиятлар

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990, 78-б.
2. Нажимов П. Қарақалпақ тилинде теңеўлер. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2014.
3. Коныров Т. Структурно-семантическая природа сравнения в казахском языке. -Алма-Ата: «Мектеп», 1985.
4. Юсупова Б. И. Юсупов шығармалары тилинде келбетликтин стилистик хызметлери. –Тошкент: «Тафаккур қаноти», 2014.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ шоири И.Юсупов поэмаларындағы ұхшатишларның ұзига хос құлланылышы, улардан шоирнің мохирона фойдаланышы тахлил қилинган. Шунингдек, унинг асарларининг хозирги қарақалпақ адабий тилининг ривожланышидағы ўрни ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается своеобразие использования стилистического приёма сравнения в поэмах каракалпакского народного поэта И.Юсупова, его мастерство в использовании сравнений. Изучается роль произведений поэта в развитии современно-го каракалпакского литературного языка.

SUMMARY

The article is devoted to the study of using the stylistic device simile in the poems of the great People's poet I.Yusupov his skill in using simile. The author also studies the role of the poet's works in the development of the modern Karakalpak literary language.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЭПОСЛАРЫНДА МИФЛИК СЮЖЕТЛИК МОТИВЛЕР

М.Есебаев - үлкен оқытыушы

Әжсинияз атындағы Нәкіс мәмлөкетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, мифология, сюжет, ёлмоғиз кампир, фольклор, образ, пайғамбар, жиров (хофиз), бахши.

Ключевые слова: эпос, миф, сюжет, колдунья, фольклор, образ, мотив, пророк, жирау, бахши (исполнитель народных эпосов на музыкальных инструментах кобыз и дутар).

Key words: epos, myth, plot, witch, folklore, image, motive, prophet, jirau, bahshi (a national performer of folk (eposes) by musical instruments: kobiz, dutar).

Көпшилик қарақалпақ эпосларының бахалы тәрепи олардың идеялық мазмұны менен бир қатарда көркем-лик шеберлигинің жоқары дәрежеде болыуы болып табылады. Көпшилик халық дәстанларында шығарманың көркемлик формасы оның идеялық мазмұнына сай келеди. Эпосларда сөз ететугын халықлық, патриотизм идеялары, қахарманлардың батырлық, мәртлик ис-хәрекетлери, ишки ой-сезимлери, персонажлардың образлары, портретлери, хәр қыйлы тәбият көринислери хәм тағы басқалары күтә шеберлик пенен, жанлы образлар арқалы сүўретленеди. Сонлықтан да, халық эпосларының шығармалары оқыушыны, тыңлаушыны исендирип, қызықтырып еркисиз өзине тартады. Бул жерде уллы критик В.Г.Белинскийдің көрсетпесин еске түсириў орынлы. «Хәр қандай көркем шығарманың ең баслы шәртлериниң бири идеяның форма менен хәм форманың идея менен үйлесимли муўапық келиўи хәм шығарманың оригиналлық бир тутас болып келиўи болып табылады.» [1].

Халық эпосының ең жақсы шығармалары В.Г.Белинский алға қойған усы тийкарғы шәртке жуўап береді. Халық эпосының стилиниң тийкарғы өзгешели-ги типлик нәрселердиң индивидуаллық нәрселерге үстем болып келиўинде. Бундай типизацияның бағда-рын дәстүр белгилеп береді. Халық эпосларындағы дәстүр күтә турақлы болады, ал гейде халықтың сана-сының раўажланыў дәрежесине, халық массаларының коллективлик тәжирибесине муўапық күтә әйемги ўақытлардан сақланып келеди.

Қарақалпақ халық эпосларында сюжетлик кур-лысында мотивлер бир-биреўине типологиялық жақтан жақын болыуы менен бирақ ўақыялар раўажлана келе олар басқаша түс алып мотивлердиң мотивировкала-ныўына алып келеди.

Қарақалпақ халық дәстанларының мазмұнында «ақлай куда болыў» мотиви дәстанларда ушырасады. Усы мотив «Алпамыс» дәстанында хәм «Ғәрип-ашық» дәстанларында көриўимизге болады. Мысалы,

Байбөри, Байсары деген еки теңлес бай болып, бу-лар дүньяға келеди. Мереке сейил, ат шабысты қызды-рып, екеўи кушақласып дос болды. Екеўиниң алдына түскендей Байсында адам болмады, дүньяның қызығы менен екеўи бийперзент өтип баратыр еди. Бир неше жылдан соң Байбөри айтты: Байсары жора, арзым бар, жалғаншыдан бизлер бийперзент, бийнышан өтетугын болдық.

Ашылар таўдың гиясы,
Жайылар байдың түйеси.
Бизлер өлсек, жора жан,
Себил қалған Байсының,
Ким болады ийеси?
Ендиғи қалған өмирде,
Қудайдан нийет етейик!

- Сениң улың болса, мениң қызым болса, екеўмиз куда болайық, - деди. Сол жерде қарғы тағып, мал бай-лады. Ақлай куда болды. Бир неше күнлерден соң екеўиниң қатыны да жүкли болады.

Жети күн жатты толғатып,
Ат басындай ул туўды,
Атын қойды Алпамас.

Байсарының қызы болды, оның атын Гүлпаршын қойды, Байсары бай той берди, пәтия, тамашасын тарқатты. Байбөриге: - Қудам той бер! – десе, қатты сықмар киси еди: жаз келсе, «гүз беремен», гүз келсе, «жаз беремен» деп қудасын жети жыл алдап жүреді. Баллары жети жасына келеди, ойнап есин биледи. Бай-бөри бай ақыры той баслады. Байсарыдай қудасын тойына шақырады.

Сол күни мийман қәдесин де қутти, байлықтан көңлин қошлады. Сәске ўақытта Байбөри «тамаша бол-сын тойым» деп, ортаға көкпар, таслады, еки тәреп бо-лып ылақ ойнады. Усы ылақ ойында Байсары көкпарды Байбөриниң алдына әкелип таслады хәм байрақ сорады қудасына байрақ бермеди, Байсары ылақты алып кашады, Байбөри неге тойымды буздың деп изинен же-тип оны сабайды.

-Дүньясы курсын нетейин,
Маған өлим жақсыды,
Мен дүньядан өтейин,
Тайшыхан қалмақ журтына,
Таяғын жеп жүргенше,
Маған өлим жақсыды,
Тайшыхан қалмақ журтына,
Қызымды алып кашып,

Мен де көшип кетейин...» - [2] деп Байсары куда-сына өкпелеп, қалмақ елине көшип кетеди.

Мине, дәстан сюжетиндеги «ақлай куда болыў» мо-тивиниң бузылғанын көремиз хәм усы конфликт арқалы дәстанның ўақыясының раўажланыуы баслана-ды, буны дәстанды атқарыушылар усы конфликтти жаратқан болыуы итимал, соның ушын да, тийкарғы мотивтиң бузылыуына алып келеди. Байбөри менен Байсарының урысып қалыуы нәтийжесинде дәстанда конфликт пайда болады.

Мәселен, профессор Қ.Камаловтың көрсеткеніндей. «Қарақалпақ қахарманлық хәм ашықлық дәстанлары-ның хәммесинде де ўақыя менен қахарман хәрекеті белгили бир реалистликтин этирапына раўажланады. «Алпамыс» дәстанында Байбөри менен Байсары ақлай куда болады. Кейин Байбөриниң тойында еки куда жәнжеллеседи, Байбөриден таяқ жеген Байсары азапқа шыдай алмай Жийдели Байсын жерин таслап қалмақ елине көшеди. Мине, усы Байбөри менен Байсарының жәнжеллесиуинен эпостың конфликтти басланады.

Бул жерде сюжеттиң тийкарына енген ўақыялар қахарманлар хәрекеті жүдә реаль. Бундай реаль турмы-